

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Карнаух Л. П., Бутенко О. Г.

ВСТУП

Важливим напрямом державної політики України є забезпечення прав і свобод людини, центральне місце серед яких займає гендерна рівність як невід’ємний складник загальної концепції рівності.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбуваються зміни у змісті теоретико-методологічних і практичних підходів в освітній галузі, зокрема процес соціалізації дітей здійснюється з урахуванням гендерних особливостей особистості. В умовах сьогодення гендерна проблематика постійно перебуває у центрі уваги Європейського співтовариства. Цей аспект набуває особливої актуальності у зв’язку із отриманням Україною офіційного статусу учасниці «Партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей для всіх. У межах означеного проєкту Україна визначила для себе пріоритетні напрямки діяльності, що спрямовані на забезпечення комплексного інтегрування принципів гендерної рівності в освіту.

Хоча поняття «гендер» було введено в науковий обіг Р. Столером ще у 1968 році для позначення соціальної статі на протигагу біологічній (у пер. з англ. – соціальна конструкція статі), в українському суспільстві інтерес до цієї теми зріс лише наприкінці ХХ – початку ХХІ століть¹. У цьому контексті увагу привертають дослідження вітчизняних учених Н. Болотіної, М. Буроменського, Т. Ганзицької, І. Грабовської, С. Вихор, О. Дашковської, Т. Деметрадзе, В. Дорофеевої, І. Жеребкіної, О. Іваницької, Н. Карпачової, Л. Кобелянської, Т. Краснопольської, М. Крочука, Р. Луцького, Т. Мельник, І. Мунтян, О. Наливайка, О. Петренко, В. Постоного, О. Рудневої, О. Фрицького, та ін.

Питанням гендерного становлення особистості дитини присвячено праці В. Безлюдної, Т. Говорун, Д. Ісаєва, А. Карнаухової, І. Кона, О. Кікінежді, В. Кравця, Л. Лохвицька,

¹ *Гендерна політика в нормативно-правових документах*. Частина 1. За заг. ред Левченко К. Б. / Г. Г. Жуковська, К. Б. Левченко, О. О. Остапенко, О. І. Сулова. Київ, 2020. 186 с.

М. Машовець, Л. Олійник, М. Савченко, Ю. Ткалич, О. Хомич, О. Цокур, Л. Яценко та ін.

В Україні проблема гендерного становлення особистості знаходить відображення в нормативно-правових документах: Конституції України, Законах України: «Про освіту», «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок», «Про дошкільну освіту», «Національній доктрині розвитку освіти», Базовому компоненті дошкільної освіти.

Однак в сучасних умовах розвитку суспільства заклади дошкільної освіти зазвичай продовжують відтворювати стандарти традиційної культури у питаннях гендерного становлення, що сприяє формуванню стереотипів самосприйняття особистості дошкільника за статевою ознакою.

За своєю сутністю гендерні стереотипи є різновидом стійких, емоційно насичених соціальних стереотипів, у яких фіксується загальноприйняте уявлення про «чоловічі» та «жіночі» ролі у суспільному житті. Водночас гендерні стереотипи негативно впливають на самореалізацію особистості, виступаючи своєрідними бар'єрами в реалізації індивідуальності особистості.

Актуальність заявленого дослідження зумовлена необхідністю розв'язання низки виявлених суперечностей між: об'єктивними потребами суспільства у сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років і станом освітнього процесу в закладах дошкільної освіти, зорієнтованого на гендерні стереотипи взаємин статей; потенційними можливостями освітнього середовища щодо формування гендерних відносин у старших дошкільників і консерватизмом змісту, традиційних методів і форм освітньої роботи; необхідністю формування гендерних відносин, починаючи з дошкільного дитинства і відсутністю науково обґрунтованих організаційно-педагогічних умов, що забезпечують цей процес; необхідністю формування гендерних відносин між дітьми і недостатньою готовністю вихователів закладів дошкільної освіти і батьків до його реалізації; потребами закладів дошкільної освіти у науково-методичному забезпеченні процесу формування гендерних відносин у дітей 5-6 років і відсутністю відповідних методичних розробок.

Виходячи з вищезазначеного, наразі актуальною і своєчасною є проблема психолого-педагогічної діагностики сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років, результати якої дадуть змогу розкрити перспективи для розробки та апробації програми корекції гендерних відносин у старших дошкільників.

1. Проблеми гендерної соціалізації дітей старшого дошкільного віку у контексті сучасних психолого-педагогічних ідей та нормативно-правового забезпечення

Дитина, яка народжується як біологічна істота, перетворюється на адаптованого до соціальних умов члена суспільства в процесі соціалізації.

Відтак, соціалізація особистості – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот. Основними інститутами соціалізації виступають: група, соціальний інститут, соціальна організація. Під час соціалізації відбувається інтеграція в суспільство шляхом засвоєння елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості².

Соціалізація є основним соціальним процесом, через який здійснюється інтеграція між особистістю та суспільством, розвиток людини від індивідуального до соціального.

Дослідник М. Ткалич проаналізувала фактори соціального середовища, що безпосередньо чи опосередковано впливають на зміст і перебіг соціалізації:

а) сукупність соціальних ролей, статусів, спільнот, у межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі та набувати конкретного статусу;

б) система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві та наслідуються молодшими поколіннями від старших;

в) соціальні інститути (заклад дошкільної освіти, сім'я, школа), що забезпечують засвоєння та відтворення культурних зразків, норм і цінностей³.

У соціалізації особистості можна виокремити такі функції: *соціальну адаптацію*, яка означає стандартизацію мови, жестів, сприйняття стереотипів, цінностей, значень, символів та *інкультурацію* – засвоєння традицій культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню; *інтерналізацію* особистості, що включає розвиток специфічної ієрархії мотивів, цінностей, інтересів, формування ідентичності⁴. Засвоєння ціннісно-нормативної сфери суспільства відбувається в процесі *інтеріоризації* соціальних норм і цінностей та *індивідуалізації*, оскільки людина засвоює цінності

² Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навч. посіб. К. Академвидав, 2011. 248 с.

³ Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене К.: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.

⁴ Безлюдна В., Корчакова Н. Оногонетичні аспекти гендерної стереотипізації та поляризації. Філософія освітнього простору: психологічний вимір: колективна монографія; під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2021. 400 с.

вибірково, через свої інтереси, світогляд, формуючи власні потреби, цінності.

В. Москаленко виділила три сфери, в яких здійснюється соціалізація: поведінкова, сфера спілкування і сфера самосвідомості. Тому основними джерелами уявлень дітей про гендерні стереотипи є паттерни індивідуальної поведінки батьків, людей із найближчого соціального оточення, вихователів освітніх дитячих установ, однолітків та засобів масової інформації. З перших днів життя дитина потрапляє у гендерно марковане середовище⁵.

Дошкільники вперше в родині зустрічаються із трансляцією розповсюдженого стереотипу про емоційну стійкість чоловіків (стереотип батька і годувальника) та емоційну чуйність жінок: стереотип матері і домогосподарки⁴. Відповідно від дітей дорослі вимагають різний тип поведінки і реагування на події. Отже гендерні стереотипи пов'язують з існуючими соціальними стереотипами: від дівчат очікується розвиток традиційно жіночих самоідентичностей, від хлопчиків – чоловічих⁵. Історія її розвитку суспільства є соціальним тлом для розуміння трансформацій її гендерних стереотипів. Для глибшого її розуміння генезису гендерних стереотипів слід звернутися до історичних витоків філософських джерел, які послідовно сформулювали це поняття. Аналіз філософської ретроспективи розвитку гендерних досліджень дасть змогу краще зрозуміти сучасні проблеми її гендерних стереотипів в суспільстві сьогодні та окреслить педагогічні складові її цієї проблематики.

Проблема її гендерних стереотипів, зокрема, її філософські, соціально-психологічні та педагогічні аспекти її є вельми популярними серед сучасних дослідників, серед яких слід виділити її роботи В. Безлюдної, Т. Говорун, Т. Демків, Н. Корчакової, О. Кікінежді, Л. Надолинської та ін. Загалом, вони її сходяться на думці, що гендерні стереотипи відображають систему уявлень її та цінностей щодо розуміння відносин чоловіка та жінки, а також видозміну її та історичний шлях їх становлення.

Від самого початку розвитку суспільства процес соціалізації дітей стереотипізований за ознаками статі. Саме гендерні стереотипи є основою соціалізації оскільки вони допомагають підтримувати існування гендерних ролей, норм, моделей поведінки і мислення особистості, прийнятих у культурі.

Спочатку в гендерних дослідженнях стереотипи розглядали як помилкові, алогічні, недосконалі, упереджені думки («картинки в

⁵ Кравець В. П. До проблеми гендерно-рольової ідентифікації особистості. *Дошкільна освіта*. 2006. № 2 (12). С. 40–48.

голови», «емоційний символ», «фіксований образ»), пізніше – як необхідний і найважливіший когнітивний засіб, що допомагає людині орієнтуватися в навколишньому світі. Стереотипи стали вважати атрибутом людської психіки, а стереотипізовані поняття, оцінки, категорії – закріпленими в суспільній свідомості згустками суспільного досвіду⁶. Гендерні стереотипи схематизують чоловічі й жіночі образи, зводячи їх відповідно до маскуліності та фемінінності, які є неприродними, оскільки підтримуються соціальними очікуваннями дорослих.

Гендерні стереотипи мають специфічні, особливості:

- а) людина приймає їх як важливу складову Я-концепції, що робить їх відчутними регуляторами соціальної поведінки;
- б) зорієнтовані на чоловіків, вони мають переважно інструментальний характер, жінок експресивний;
- в) позитивні чоловічі характеристики найчастіше пов'язують із компетентністю, раціональністю, наполегливістю, жіночі – з теплотою, експресивністю, поступливістю;
- г) поведінку і досягнення чоловіків частіше пояснюють стабільними причинами, жінок – ситуативними⁷.

На картину світу і уявлення про гендерні норми, цінності й установки впливають засоби масової інформації (телебачення, реклама, інтернет). З психологічного погляду вона належить до маніпулятивної комунікації, ефективність якої досягається шляхом звернення до емоцій, соціальних установок, ціннісних орієнтацій людини, які в рекламних повідомленнях транслуються у вигляді гендерних стереотипів⁸. У рекламних текстах найчастіше помітні гендерні стереотипи, що стосуються міжособистісної взаємодії, образів чоловіка та жінки.

Засвоєння стереотипів, з одного боку, полегшує формування нових стосунків, сприяє утворенню особистісних структур. З другого – це усталені утворення, що спрощують сприйняття нової інформації, викликаючи упереджене ставлення до дійсності, неприязнь, гендерні забобони.

⁶ Кононко О. Статева самосвідомість як складова морального розвитку дошкільника. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. К. : Пед. думка, 2000. С. 234–238.

⁷ Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / [пер. с англ. Євтушенко Р. Т.] М. : Прогресс, 1986. 422 с.

⁸ Говорун Т. В. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник / за ред. Т. В. Говорун. К. : Інститут змісту та методів навчання, 1996. 168 с.

Як стверджують дослідники, гендерні стереотипи більш сильні та стійкі, ніж расові.

Дослідники виділяють за змістом три групи гендерних стереотипів:

1) стереотипи маскулінності-фемінності, згідно з якими кожній статі приписуються певні психологічні якості;

2) стереотипи, які закріплюють сімейні та професійні ролі відповідно до статі; сімейні – жінкам, професійні – чоловікам;

3) стереотипи, пов'язані з відмінностями у змісті праці: інструментальна сфера – поле діяльності чоловіків; експресивна (як виконавча й обслуговуюча праця) – сфера діяльності жінок.

Т. Говорун і О. Кікінежді виокремлюють ще і четверту – стереотипи, пов'язані з критеріями оцінки зовнішності чоловіка та жінки, їх привабливістю⁸.

Гендерні стереотипи характеризуються такими ознаками як стійкість, ригідність, консерватизм, високу опірність зовнішнім впливам, наявність певних спрощень і викривлень. Вони виконують у житті людини ряд функцій, які поділяють на дві групи: психологічні і соціальні. Психологічна функція полягає у спрощенні і систематизації знань, які отримує людина та спрямована на підтримання групових цінностей, виправдання і раціоналізацію поведінки відносно чужої групи. Соціальні функції гендерних стереотипів спрямовані на підтримання соціального порядку, утвердження нормативних зразків поведінки і виступають елементами внутрішнього соціального контролю, підтримуючи соціально прийнятні зразки поведінки.

Як правило, перешкоджають зміні стереотипів певні особистісні риси і авторитаризм, замкнутість, стан фрустрації, некритичність стосовно себе і процесу пізнання дійсності. До факторів подолання гендерних стереотипів належать: спілкування і спільна діяльність з об'єктом пізнання; збільшення знань про об'єкт спілкування; групова динаміка як наслідок взаємодії; особистісні риси (гнучкість, критичність, відкритість новому); сильні емоційні враження.

Дослідниця С. Бем запропонувала розглядати такі риси, як емпатія, увага до навколишніх (фемінні), впевненість, незалежність, цілеспрямованість (маскулінні) не як традиційно жіночі чи чоловічі, а як загальнолюдські⁹.

Сталі стереотипи фігурують як норми для жінок і чоловіків, є моделями для соціалізації. Андроїнна особистість поєднує в собі як традиційно чоловічі, так і жіночі риси. та успішно поєднує як

⁹ Bem S. Defending the lenses of gender. Psychological Inquiry. 1994. Vol. 5. № 1. P. 97–101.

традиційних чоловічі, так і жіночі якості, психологічну гнучкість та індивідуальну варіативність поведінки.

Отже, гендерні стереотипи мають високу життєстійкість, надовго вкорінюються у свідомості особистості, відтворюються новими поколіннями в процесі соціалізації. Значною мірою вони діють як збільшувальне скло, сильніше акцентуючи на відмінностях між статями, що гальмує розвиток рис особистості, що не відповідають стереотипам.

У процесі гендерної соціалізації в родині створюються певні стереотипи, які визначають емоційну атмосферу і стиль взаємин з дитиною. Ставлення батьків до своєї дитини залежить від багатьох обставин: від культурних традицій власних родин, їх дитинства, від національних традицій родинного виховання, від індивідуальних особливостей батька і матері¹⁰.

Стереотипи чоловічої та жіночої поведінки впливають на дитину через безпосереднє спостереження за зовнішністю, поведінкою, одягом, манерою поводження представників чоловічої і жіночої статі¹¹. Вона несвідомо наслідує форми поведінки стереотипну поведінку батьків, які є позитивними для оточуючих.

Формування першооснов гендерних стереотипів пов'язують із двома взаємопов'язаними процесами: усвідомленням дітьми базової статевої ідентичності (здатності співвідносити себе з певною статтю на основі первинного самоусвідомлення та розвитку когнітивних процесів) та засвоєнням першооснов гендерної ідентичності (розуміння дітьми чоловічих та жіночих ролей). На думку зарубіжних психологів, до 2,5 років більшість дітей мають первинні уявлення про гендерні стереотипи¹².

У період середнього і старшого дошкільного дитинства вони набувають статусу жорстких правил, дотримання яких є обов'язковим. Як стверджується у зарубіжних дослідженнях, засвоєні гендерні сценарії у подальшому впливають на виокремлення і запам'ятовування подій, які узгоджуються з гендерними схемами, а іноді навіть провокують викривлення реальності відповідно до них. Найвищу ригідність переважно демонструють діти 3–4 років.

¹⁰ Городнова Н. Гендерний розвиток особистості: навч. посіб. К. : Шкільний світ, 2008. 128 с.

¹¹ Єремєєва В. Хлопчики і дівчатка : два різних світи. К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. 112 с.

¹² Кравець В. П. Гендерні дослідження : прикладні аспекти : монографія / [В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді та ін.]; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2013. 448 с.

Формування гендерного стереотипу в дошкільному віці залежить від загального інтелектуального розвитку дитини; виникає під впливом соціально підкріплених вправ. Дитина дошкільного віку засвоює уявлення про те, що означає бути чоловіком чи жінкою, потім визначає себе як хлопчика чи дівчинку, після чого намагається узгодити поведінку з уявленнями про свою гендерну ідентичність.

Зокрема, від дівчаток батьки очікують працьовитості, слухняності, відповідальності. У той час як у вихованні хлопчиків їх увага акцентується на формуванні прагнень до досягнень, розрахунку на власні сили, схильності до змагальності та домінування. Відмінність у сприйнятті породжує і транслювання батьками різних вимог. Дітей заохочують до різних видів занять і ігор. У закладі дошкільної освіти також зазвичай спостерігається підтримання існуючого статевого підходу. Як стверджують науковці, предметне, соціальне і методичне середовище закладу дошкільної освіти змінюється досить повільно. У ньому зберігається багато ознак гендерної поляризації.

Як зауважують О. Кікінежді, В. Кравець, еталони маскулінності і фемінності – це не ідеальна модель для сучасних хлопчиків і дівчаток. Виховуючи дівчинку в традиційному розумінні жіночності, батьки і педагоги можуть сприяти тому, що вона стане залежною, пасивною, безініціативною, безпорадною¹².

Тому упровадження гендерного підходу в педагогічну освіту сприятиме розширенню життєвого простору для розвитку індивідуальних здібностей і задатків кожної дитини, незалежно від статі та вивільненню педагогів від гендерних стереотипів. Він забезпечить створення умов для максимальної самореалізації хлопчиків і дівчаток, що відповідає нагальній потребі практики виховання дошкільників, орієнтації на партнерство у міжстатевій взаємодії та взаємозамінність у виконанні майбутніх сімейних та соціальних ролей.

Гендерна соціалізація здійснюється шляхом засвоєння особистістю уявлень про норми гендерних взаємин, сформованого позитивного емоційно-ціннісного ставлення себе та до представників різної статі, накопичення практичного досвіду партнерських гендерних взаємин на засадах застосування гендерного підходу.

Гендерний підхід її передбачає: орієнтацію на нейтралізацію і пом'якшення різниці між статями, гендерних стереотипів з урахуванням соціально-статевих відмінностей; відсутність орієнтації на «особливе призначення» чоловіка і жінки; заохочення видів діяльності, що відповідають інтересам особистості; усунення закріплених в поведінці дітей стійких схем гендерної нерівності та

відступ від традиційних патріархальних моделей побудови гендерної поведінки¹²

В сучасних наукових дослідженнях (О. Кікінежді, Л. Олійник, Л. Яценко) пропонується впроваджувати гендерний підхід, який забезпечить подолання гендерних стереотипів, забезпечить розширення життєвого простору для розвитку індивідуальних здібностей, сприятиме у реалізації гендерній рівності дітей, стимулюватиме гендерну толерантність та орієнтацію на партнерство, взаємозамінність у виконанні майбутніх сімейних та соціальних ролей. Він є одним із методологічних базисів, що вимагає змінити традиційний вектор освітніх технологій під девізом «Ми різні – ми рівні».

На відміну від гендерного статево-рольовий підхід є тим чинником застосування традиційних цінностей, який стимулює механізми гендерної дискримінації. Метою гендерного підходу є виховання андрогінних властивостей у дитини в процесі взаємодії триади «Батьки-діти-вихователі».

Адже сучасні умови соціалізації вимагають від дівчинки прояву не лише традиційно жіночих якостей (м'якості, жіночності), але і рішучості, ініціативності, уміння відстоювати свої інтереси і досягати результату, у хлопчиків – терпимості, чуйності, уміння прийти на допомогу.

Розмаїття соціальних характеристик жінок і чоловіків та принципова тотожність біологічних її характеристик людей є підставою для висновку, що біологічна стать не може бути причиною відмінностей соціальних ролей у різних суспільствах. У зв'язку її з цим стали використовувати поняття «гендер», що трактували як сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство приписує людям залежно від їх біологічної статі. Тому не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають психологічні риси, моделі поведінки, види діяльності, професії жінок і чоловіків.

Останні роки характеризуються своєрідною гендерною активністю: гендерний компонент, як своєрідний індикатор демократії, проник в усі сфери суспільного життя – в економіку, в політику, в культуру, в правоохоронну діяльність, в освіту. Безсумнівно, визначальною умовою забезпечення комплексної і ефективної гендерної політики є наявність національного гендерно-чутливого законодавства, як механізму гарантії рівності, всебічного захисту прав і свобод кожного громадянина та запоруки соціальної справедливості.

Взявши стратегічний курс на європейську інтеграцію, Україна підписала і ратифікувала ряд міжнародних документів у сфері

забезпечення гендерної рівності та запобігання насильства щодо жінок: Устав ООН (1945); Конвенція Міжнародної організації праці про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності (1951), Конвенція про політичні права жінок (1952), Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW або Жіноча конвенція) (1979), Дорожня карта рівності чоловіків і жінок (2006), Декларація Комітету Міністрів Ради Європи щодо забезпечення на практиці гендерної рівності (2009), Конвенція Ради Європи про запобігання насильства стосовно жінок і домашнього насильства та боротьбу з цими явищами (Стамбульська Конвенція) (2011) та ін.¹³.

Першими країнами, що зайняли стійку позицію щодо подолання проявів дискримінації за ознакою статі та пішли шляхом ухвалення окремих законодавчих актів щодо забезпечення гендерної рівності стали Швеція (1972) Великобританія (1975); Данія (1978); Норвегія (1978-1979) Ісландія (1985); Фінляндія (1986) та інші¹⁴. У 2005 році до цих держав приєдналася й наша країна, прийнявши профільний Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»¹⁵, який набув чинності 1 січня 2006 року. Метою Закону є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України.

Зауважимо, що, на відміну від подібних законів інших країн, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» не обмежується лише сферою трудових відносин, а охоплює досить широку сферу регламентації гендерного питання в правовому сегменті. Цей Закон став ключовим національним законодавчим актом щодо забезпечення гендерної рівності.

¹³ Бутенко О. Г. Роль і місце курсу навчальної дисципліни «Основи теорії гендерного виховання» у системі підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Педагогічні науки. Миколаїв, 2013. Випуск 39. С. 80–83.

¹⁴ *Нормативно-законодавче забезпечення гендерної рівності в Україні* : посібник для державних службовців, представників органів місцевого самоврядування та ЗМІ. Харків : Райдер, 2007. 56 с.

¹⁵ Закон України «Про забезпечення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків» (№ 2866 від 08.09.2005 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

Рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом усіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, гарантує Основний Закон українського законодавства – Конституція України (стаття 24)¹⁶. Цілком обґрунтовано, що принцип гендерної рівності надалі знайшов своє відображення в законах, резолюціях, постановах та низці інших основоположних документів.

Позитивним кроком України на шляху до демократії та на виконання міжнародних зобов'язань є ціла низка прийнятих нормативно-правових актів, що проголошують норми гендерно-чутливої політики країни, зорієнтовані на забезпечення рівності прав і свобод жінок і чоловіків (Законодавство України: «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», «Про протидію торгівлі людьми» та ін.; Постанови Кабінету Міністрів України: від 24.02.2021 № 145 «Питання Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року»; від 22.08.2018 № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»; від 22.08.2018 № 655 «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»; від 22.08.2018 № 654 «Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»; від 21.08.2019 № 824 «Про затвердження типових положень про денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, та спеціалізовану службу первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»; від 20.03.2019 № 234 «Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру

¹⁶ Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі»; від 23.05.2012 № 417 «Про затвердження Порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми»; від 22.08.2012 № 783 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми» та ін.; Розпорядження Кабінету Міністрів України: від 28.10.2020 № 1544-р «Про затвердження Національного плану дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року»; від 16.09.2020 № 1128-р «Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності»; від 02.12.2020 № 1517-р «Питання збору даних для моніторингу гендерної рівності»; від 12.08.2022 № 752-р «Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки» та ін.; Накази Міністерства соціальної політики України: від 01.10.2018 № 1434 «Про затвердження Типової програми для кривдників»; від 11.12.2018 № 1852 «Про утворення Державної установи «Кол-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей»; від 18.06.2012 № 366 «Про затвердження форм заяв про встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, журналу реєстрації заяв осіб, які мають намір отримати статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, розписки про нерозголошення відомостей, облікової картки особи, яка вважає себе постраждалою від торгівлі людьми, журналу реєстрації видачі довідок про встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми»; Спільний наказ Міністерства соціальної політики та Міністерства внутрішніх справ України від 13.03.2019 № 369/180 «Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства» та ін.). Розглянемо детальніше окремі з цих документів.

Цілі сталого розвитку¹⁷, визначені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. № 70/1 – офіційний документ, що визначає нові ключові орієнтири розвитку країн до 2030 року, і нараховує 17 Глобальних Цілей, яким відповідають 169 завдань. Ціль 5 – Гендерна рівність.

З метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, у

¹⁷ Цілі сталого розвитку. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

тому числі, забезпечення гендерної рівності, 30 вересня 2019 р. підписано Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року»¹⁸.

Іншим важливим документом у сфері забезпечення гендерної рівності є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012)¹⁹, який визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації, зокрема за ознакою статі, з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Значним проривом у вітчизняному законодавстві є ухвалення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017)²⁰. Цей закон визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства. Нарешті домашнє насильство визнано кримінальним злочином.

У 2021 році Указом Президента України від 2 червня 2021 року № 225/2021 затверджено Стратегію людського розвитку, схвалену рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року²¹. Документ визначає цілі та основні завдання, що стоять перед державою, у сфері людського розвитку як напрямку забезпечення національної безпеки України, а також індикатори досягнення цілей, що забезпечує можливість проведення моніторингу, ефективного планування, належного оцінювання соціальних інвестицій у людський потенціал.

Стратегія визначає основні тенденції та проблеми людського розвитку в Україні. Згідно з документом, суттєвий вплив на соціально-економічну ситуацію в державі в цілому та її регіонах протягом останніх років чинять такі виклики, як збройна агресія Російської Федерації проти України і тимчасова окупація частини її території, демографічна криза, епідемічна ситуація, пов'язана з

¹⁸ Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

¹⁹ Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 32, ст.412). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

²⁰ Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5, ст.35). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

²¹ Указ Президента України № 225/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>

поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, проблеми у сфері медицини, освіти і науки, культури, фізичної культури і спорту, соціальної підтримки громадян, а також забезпечення рівності чоловіків і жінок²¹.

Як позитивне, варто відмітити, що жінки в Україні мають рівні з чоловіками права та можливості у здобутті освіти, доступі до медичних послуг і правосуддя. Згідно з тенденціями багатьох держав пострадянського та східноєвропейського простору жінки майже нарівні з чоловіками представлені на ринку праці та в державному секторі зайнятості. Водночас, вони найменше представлені у сферах і на посадах із максимальною концентрацією фінансових або владних ресурсів. В Україні зберігається найнижчий серед європейських держав рівень гендерного балансу в політичному представництві та керуванні державними та економічними процесами²¹.

Звернімося до статистичних даних. Відповідно до даних Всесвітнього економічного форуму, у 2019 році Україна піднялася в рейтингу гендерної рівності на шість шаблів і посіла 59-те місце серед 153 держав світу. Зокрема: за показником «економічна участь та кар'єрні можливості» наша країна опинилася на 39-му місці; за рівнем освіти – на 26-му; за рівнем здоров'я та тривалістю життя – на 52-му; за політичними правами та можливостями – на 83-му; за критерієм «жінки у парламенті» – на 88-му; за показником «жінки на міністерських посадах» – на 82-му місці. Представлені показники засвідчують наявність значних проблем у сфері гендерної рівності в Україні. Такі зрушення, за Стратегією, можливі лише за умови коригування значної кількості інших законодавчих актів, сталості інституційного забезпечення відповідної політики, розроблення відповідних нормативних санкцій і стимулів²¹.

Суттєвим показником гендерної нерівності, загрозою добробуту жінок є оплата праці. Так, нині в Україні відмінності у середньомісячній заробітній платі чоловіків і жінок коливаються в межах 20-26 %. Такий розрив спричинений не прямою дискримінацією під час встановлення заробітної плати, а особливостями ринку праці: жінки частіше працюють у менш оплачуваних секторах економіки і на нижчих посадах. Наслідки цих несприятливих явищ найбільше позначаються на жінках передпенсійного віку, жінках з дітьми, жінках з особливими потребами та жінках, які живуть у сільській місцевості.

Зрештою, в питаннях гендерної рівності щодо людського розвитку мають місце не лише соціально-економічні, а й світоглядно-психологічні складники. Так, неусуненими донині залишаються стереотипи щодо соціальних і професійних ролей жінок і чоловіків,

які мають вплив на психоемоційне благополуччя та фізичне здоров'я представників обох статей²¹.

Зважаючи на означене, метою реалізації Стратегії є створення умов для всебічного розвитку людини впродовж життя, розширення можливостей реалізації потенціалу і свободи особистості, її громадянської активності заради формування згуртованої спільноти громадян, здатних до активної творчої співучасті у гармонійному, збалансованому та сталому розвитку держави.

Досягненням цієї мети передбачається покращити такі основні показники людського розвитку, як тривалість життя, доступ до високоякісних фізкультурно-спортивних послуг, доступ до якісної освіти впродовж життя, гідний рівень життя, оптимізація зв'язку між економічним зростанням і людським розвитком. Стратегію передбачається реалізувати до 2025 року.

Згідно з документом, індикаторами результативності досягнення цілі є: розширення економічних можливостей жінок та їх участі у політиці; досягнення стійкої позитивної динаміки у подоланні всіх форм і проявів дискримінації за ознакою статі²¹.

Беззаперечно, для забезпечення гендерної рівності важливим є не лише створення нових нормативно-правових актів, що регулюють питання гендеру, а й гендерно-правова експертиза, яка полягає в аналізі вже наявних документів щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок. Це сприятиме удосконаленню законодавства України щодо гендерної політики, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів дотримання прав людини та громадянина.

Правову основу гендерно-правової експертизи становить Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», постанова Кабінету Міністрів України «Питання проведення гендерно-правової експертизи» № 997 від 2018 року, Методичні рекомендації з проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства та проєктів нормативно-правових актів (2007).

2. Сутність та зміст дослідницько-експериментальної роботи з впровадження гендерного підходу в освітній процес закладу дошкільної освіти

З метою виявлення практичного стану досліджуваної проблеми, було проведено експериментальне дослідження, яким було охоплено 164 вихованці закладів дошкільної освіти м. Умань Черкаської області (Україна), що склали експериментальну (67 дітей) та контрольну (97 дітей) групи. Виходячи з положень та мети дослідження, було визначено завдання виявити рівень сформованості

гендерних відносин у дітей під впливом гендерних стереотипів та впливу на цей процес дорослих (педагогів і батьків).

В основу експериментального дослідження було покладено особистісно зорієнтований та гендерний підходи, а також низка системотворчих принципів: дитиноцентризму, цілісності, гуманізації, демократизації, диференціації й індивідуалізації, природовідповідності, наступності і послідовності, правдивості, моральної чистоти, довіри, цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій, співпереживання, принцип аналізу власних і чужих вчинків.

Доведено, що виховання дитини відбувається через сукупність формуючих і цілеспрямованих впливів усіх суспільних інститутів, що оточують її та забезпечують відтворення накопиченого соціально-культурного досвіду в її свідомості, способах поведінки та діяльності. Результати виховання особистості виявляються в її вихованості, що характеризує ставлення людини до самої себе та довколишніх. Зважаючи на суспільну природу виховання, в основі такого ставлення – цінності, прийняті в суспільстві (Є. Бондаревська, Н. Голованова, О. Мудрик, О. Сухомлинська, Є. Шиянов та ін.)²².

У науковій літературі поняття «відносини» (І. Бех, О. Бодальов, Л. Божович, Н. Коломінський, Г. Люблінська, В. Семиченко, С. Рубінштейн та ін.) використовують як видове щодо категорії «ставлення» та, аналізуючи взаємодію людей, оперують її змістовими відтінками: «стосунки» (Б. Ананьєв, О. Докукіна, В. Заслуженюк, М. Каган, Т. Кравченко, М. Обозов, В. Оржеховська, Л. Повалій, В. Постовий, О. Хромова та ін.), «взаємини» (Т. Алексеєнко, М. Боришевський, В. Кравець, О. Кононко, О. Насонова, І. Сіданіч та ін.).

При визначенні змісту категорії «відносини» було враховано, що це – психологічне, внутрішнє переживання людиною зовнішньої дії, вибіркового характеру якої виявляє своєрідність кожної конкретної особистості (О. Лазурський). Відносини як психологічний феномен спрямовують поведінку і діяльність особистості, залучаючи до цього процесу її потреби, почуття, інтереси, мотиви та знання, а їх усталеність є важливою характеристикою особистості. Відносини особистості виступають системним утворенням, основи якого

²² Бутенко О., 2018, Гармонизация междуполовых отношений детей старшего дошкольного возраста в условиях учреждения дошкольного образования, *Czasopismo naukowe pod tytułem: Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu – «Współczesne tendencje zarządzania zasobami ludzkimi w obliczu przemian rynku pracy. Szanse i zagrożenia»*, pod red. dr Andrzej Kokiela, Poznan, № 14, 109–119.

зкладаються на ранніх етапах онтогенезу (О. Кононко, В. Маршицька, Ю. Приходько та ін.)²².

Отже, категорія відносин є ключовою у формуванні і розвитку особистості, оскільки розкриває становлення смислового зв'язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності. Вона визначає: буде цей зв'язок морально-конструктивним чи деструктивним щодо індивіда. У цьому розумінні відносини є вибірковою позицією однієї особистості щодо іншої в міжособистісних взаєминах²².

У нашому дослідженні робився акцент на рівні гендерних відносин. Ми виходили з позиції про те, що у шестирічних дітей з'являється орієнтація на суспільні норми поведінки людей суспільстві. Саме в цьому віці у дитини формується суб'єктивне ставлення до соціальних цінностей, вміння оцінювати гендерну поведінку інших.

Рівень сформованості гендерних відносин у дітей старшого дошкільного віку, що визначався у ході дослідження – це результат засвоєння дітьми уявлень про соціальні норми взаємостосунків різних статей у соціумі, сформованість позитивного гендерного «Я»-образу, вміння дотримуватися норм гендерної поведінки серед однолітків та дорослих.

Дошкільний вік є періодом розширення соціальних зв'язків зі світом, оволодіння соціальним простором людських відносин через спілкування з дорослим, а також через ігрові та реальні відносини з однолітками. Учені характеризують це як гендерну сегрегацію (спілкування з представниками своєї статі) і гендерну конвергенцію (спілкування з представниками протилежної статі). У період старшого дошкільного віку значна більшість дітей (92 %) надають перевагу спілкуванню з представниками своєї статі. Це сприяє виникненню груп за статевою приналежністю, що проявляється у дистанціюванні груп хлопчиків від груп дівчаток. Як наслідок, діти набувають досвіду взаємодії, перш за все, із однолітками своєї статі, відчуваючи певні труднощі у налагодженні відносин із представника протилежної статі, сприйнятті їх як цінності.

Успішна реалізація процесу формування гендерних відносин у дітей 5-6 років потребує реалізації в освітньому процесі таких організаційно-педагогічних умов:

- інтеграція сімейного та суспільного виховання у процесі формування гендерних відносин у дітей 5-6 років;
- створення сприятливого психологічного та гендерно-чутливого клімату в закладі дошкільної освіти та родині;
- організація різних видів діяльності дітей на засадах гендерного підходу.

- цілеспрямоване створення емоційно збагачених виховних ситуацій в умовах особистісно розвивального спілкування;
- використання співпереживання та чуйності як психологічно-педагогічного механізму у вихованні гендерних відносин особистості;
- застосування систематичного аналізу вихованцем власних учинків та вчинків інших людей;
- сюжетно-рольове ігрове програвання комунікативних ситуацій;
- набуття дітьми досвіду гендерного спілкування (в ігровій, навчальній, побутовій та ін. видах діяльності).

Відповідно до аналізу теоретичних засад соціалізації, узагальнених даних щодо особливостей впливу гендерних стереотипів на цей процес було розроблено критерії, показники сформованості гендерних відносин старших дошкільників

Структура сформованості у дітей 5-6 років гендерних відносин розглянута за когнітивним, емоційно-почуттєвим і поведінковим критеріями.

Показниками сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років за *когнітивним критерієм* виступили: наявність у дітей уявлень про гармонійні відносини з представниками своєї та протилежної статей; спроможність розуміти правильність учинків однолітків і власних стосовно інших дітей; відповідність уявлень дітей про гармонійні відносини з однолітками типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності.

За *емоційно-почуттєвим критерієм*: орієнтування в основних емоціях і почуттях представників своєї і протилежної статей, уміння їх визначати та адекватно реагувати на них; здатність відчувати і розуміти емоційний стан однолітків своєї і протилежної статей та причини, що його викликали; здатність до емоційного співпереживання одноліткам своєї і протилежної статей; уміння усвідомлювати свої переживання і здатність керувати власними емоціями; прояви цікавості до ситуацій взаємодії людей різної статі, потреба у взаємодії з однолітками протилежної статі.

За *поведінковим критерієм*: уміння дитини надати безкорисливу допомогу одноліткам своєї і протилежної статей у повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів «хочу» і «потрібно»; уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок щодо представників своєї і протилежної статей; здатність давати мотивовану оцінку вчинкам представників різних статей.

З метою з'ясування реального стану проблеми, отримання базових даних для створення методики формування у дітей гендерних відносин було проведено психолого-педагогічну діагностику сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років.

Було враховано закономірність, що гармонійні гендерні взаємини в дітей формуються у процесі організованого цілеспрямованого освітнього процесу під впливом інтеграції найближчого соціального оточення: педагогів, батьків і однолітків своєї і протилежної статей. Тому психолого-педагогічна діагностика включала три напрями: робота з педагогами, робота з батьками та робота з дітьми.

Робота з педагогами передбачала визначення рівня їхніх знань про гендерні відносини та необхідності їх формування у дітей 5-6 років; аналіз методів, що використовуються педагогами в умовах закладу дошкільної освіти для формування в дітей 5-6 років гендерних відносин. Задля реалізації цього блоку було вивчено і проаналізовано педагогічну документацію, проведено анкетування вихователів, бесіди з вихователями та спостереження за їхньою педагогічною діяльністю.

Проведена робота з педагогами засвідчила неналежне ставлення вихователів до проблеми формування у дітей гендерних відносин, відсутність систематичної та планомірної педагогічної роботи у цьому напрямку, недостатнє вміння педагогів визначити виховний потенціал різних видів діяльності та ігнорування у використанні комплексу адекватних методів і прийомів.

Одним із важливих агентів соціалізації дошкільників є погляди педагогів на означену проблему. В результаті опитування було з'ясовано, що більшість вихователів визнають, що використовують у лексиконі норми антижіночності: «хлопчику це не личить», «дай здачу, ти ж хлопчик!», існують опосередковані заборони на вияв хлопчачої експресивності: «будь справжнім чоловіком», «хлопчики не плачуть»; дівчаток орієнтують на материнство, домашню роботу: «ти ж майбутня мама»; на фемінінність: «дівчатка так не роблять».

Одні педагоги стверджують, що приділяють більше уваги і допомагають дівчаткам, а хлопчиків орієнтують на самостійне розв'язання завдань і проблем. Інші уточнюють, що здебільшого це залежить від індивідуальних здібностей, а не статі. Якщо брати до уваги біологічні відмінності, то дівчатка сприймаються як «слабка половина», що відбивається на освітньому процесі. Таку тенденцію можна простежити і в ставленні до покарань. Практично всі вихователі вказують, що «дівчаток карають менше, а хлопчиків більше».

Дослідження засвідчують, що педагоги схвалюють значну частину гендерних стереотипів. Так, 68 % педагогів вважають за краще бути

маскулінними, ніж андрогінними особистостями; 72 % переконані, що дівчаток передусім потрібно готувати до ролі матері та господині, а хлопчиків – до професій, які б давали змогу забезпечувати сім'ю. Більше того, 85 % педагогів заперечують наявність дискримінації, намагаються виправдати існуючий гендерний дисбаланс і не вбачають гендерної нерівності у змісті освіти.

Як бачимо, складається суперечлива ситуація, коли, з одного боку, існує рівність вимог, незалежно від статі, а другого – вимоги часто стереотипізовані.

Робота з батьками була спрямована на виявлення їхніх уявлень про необхідність формування у дітей гендерних відносин, особливостей сімейного виховання і стану відносин між членами сім'ї; аналіз стилю спілкування батьків із дітьми та його впливу на формування у дітей гендерних відносин. Для реалізації цього блоку передбачалося використання комплексу методик (анкетування батьків, бесіди з батьками та спостереження).

Узагальнюючі результати роботи з батьками дають підстави констатувати, що батьки потребують психолого-педагогічної допомоги щодо формування у дітей гендерних відносин. Через нестачу педагогічних знань і вмінь вони не можуть робити це на належному рівні, що послаблює ефективність цього процесу. Нажаль є батьки, які характеризуються не лише невмінням, а й небажанням займатися вихованням своїх дітей. Такі батьки потребують особливої психолого-педагогічної допомоги.

Щоб ознайомитися з поглядами батьків на виховання дітей різної статі, ми запропонували їм відповісти на запитання анкети: «Хлопчики і дівчатка. Які вони?». Результати опитування показали, що більшість батьків мають елементарні знання про гендерний підхід у вихованні хлопчиків і дівчаток, але тільки 7 % батьків акцентували увагу на необхідності використання диференційованого підходу у вихованні дітей різної статі, пояснюючи це особливостями дітей: «хлопчики енергійніші, обирають рухливі ігри», «дівчатка надають перевагу спокійним іграм».

На запитання «З ким легше знаходити спільну мову?» переважна частина батьків відповіли, що з дівчатками. І лише 4 % батьків швидше налагоджували контакт з хлопчиками.

На запитання анкети «Які риси характеру Ви хотіли б виховати у своїх дітей?» майже всі батьки заявили, що бажають, аби діти в сім'ї любили одне одного, поважали старших, допомагали їм.

На запитання «Які форми для отримання інформації про вплив гендерних стереотипів на процес соціалізації дітей Ви вважаєте ефективними?» батьки відповіли, що найбільш прийнятними

формами для них є науково-популярна література і консультації. 8 % батьків віддали перевагу батьківським зборам, активній участі у святах, заняттях.

Як бачимо, більшість з батьків не змогли дати об'єктивне пояснення яким чином впливають гендерні стереотипи на процес соціального становлення особистості.

Отже, серед причин, що гальмують процес гендерної соціалізації особистості в умовах освітнього процесу закладів дошкільної освіти є низький рівень інформованості педагогів і батьків з питань формування гендерної соціалізованості старших дошкільників. Серед інших причин: освітня діяльність педагогів носить несистематичний і безсистемний характер; відсутність методики формування гендерних відносин у дітей 5-6 років; одноманітність і недостатня ефективність форм та методів, що використовуються у роботі з дітьми; відсутність інтеграції суспільного та родинного виховання у процесі формування гендерних відносин у дітей.

Тому існує потреба у розробці як змісту, різних форм, методів застосування гендерного підходу роботи з дітьми дошкільного віку, так і шляхом цілеспрямованого ознайомлення педагогів та батьків з основами гендерної соціалізації.

Наступним завданням експериментальної роботи було *виявлення вихідних рівнів сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років*. Задля цього було розроблено та дібрано відповідні завдання за кожним із показників визначених критеріїв:

– *когнітивний критерій*: бліц-питальник (наявність у дітей уявлень про гармонійні відносини з представниками своєї та протилежної статей), «Закінчи історію» (спроможність розуміти правильність учинків однолітків і власних стосовно інших дітей), спостереження за дітьми (відповідність уявлень дітей про гармонійні відносини з однолітками типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності); також була проведена серія діагностичних методів, зокрема: бесіди «Хто я», «Твоя родина» та дидактична гра «Які хлопчики, а які дівчатка (уявлення про гендерні ролі в суспільстві).

У ході діагностики з'ясувалося, що практично у половини дітей часто сформовані помилкові знання про сім'ю, гендерні ролі чоловіка і жінки. На наш погляд, це пояснюється ігноруванням батьками запитань, що виникають у дітей, небажанням їх обговорювати. Виховний вплив дорослих носить систематичний характер.

– *емоційно-почуттєвий критерій*: дидактична вправа «Відгадай настрої» (орієнтування в основних емоціях і почуттях представників

своєї і протилежної статей, уміння їх визначати та адекватно реагувати на них), дидактична гра «Чому так сталося?» (здатність відчувати і розуміти емоційний стан однолітків своєї і протилежної статей та причини, що його викликали; здатність до емоційного співпереживання одноліткам своєї і протилежної статей; уміння усвідомлювати свої переживання і здатність керувати власними емоціями), «Малюнок моєї групи» (адаптована до мети дослідження проєктивна методика «КМС – кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс, С. Кауфман, 1993)²³; дидактична гра «Сюжетні картинки» (за Л. Белопольською), метод аналізу продуктів діяльності «Статичний малюнок», дидактична гра «Склади казку» (прояви цікавості до ситуацій взаємодії людей різної статі, потреба у взаємодії з однолітками обох статей);

У ході спостереження за дітьми з'ясувалося, що чимало з них не завжди мають чітку сформованість гендерної ідентичності, не володіють уявленнями себе в майбутньому. Деякі діти виявили негативне ставлення до свого образу. У ситуаціях, де був потрібний прояв співчуття, дбайливості, більшість відповідей були на кшталт: «Це тільки дівчатка заспокоюють, хлопчики не плачуть».

Вивчення дитячих відповідей на питання про те, чим відрізняються хлопчики від дівчаток і навпаки, було встановлено, що основним орієнтиром для дітей є зовнішність партнера, зачіски, ріст. Особливості тіла стосувалася саме цієї змінної. На другому місці за частотою виокремлення, йдуть посилання на особливості одягу, вказівки на те, що носять хлопчики й дівчатка, прикраси, які використовують чи, навпаки, не використовують. Як показало дослідження, більш легким завданням для дітей дошкільного віку є знаходження відмінних гендерних ознак, у той час як виокремлення подібностей є для них більш складним когнітивним процесом.

Отже, відповіді дітей засвідчують, що до кінця дошкільного віку концепція «Я» дитини стає статево поляризованою, а отже можна очікувати, що і на вербальному, і на поведінковому рівнях дитина буде регулювати свою поведінку.

– *поведінковий критерій*: ситуації вибору «Добре-погано» (здатність давати мотивовану оцінку вчинкам представників різних статей), ситуації морального вибору «Як би я вчинив» (уміння дитини надати безкорисливу допомогу одноліткам своєї і протилежної статей у повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів «хочу» і «потрібно»), спостереження за дітьми, серія діагностичних методів, зокрема: вербальний асоціативний

²³ Трубавіна І. М., Бугасць Н. А. *Методи вивчення сім'ї: Науково-методичні матеріали*, К.: УДЦССМ, 2001.

експеримент за В. Абраменковою, робота з казкою (уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок щодо представників своєї і протилежної статей).

Отримані дані під час аналізу результатів завдань третього блоку свідчать про складність налагодження суб'єкт-суб'єктних стосунків з однолітками своєї і протилежної статі; невміння домовитися про загальну справу, погоджувати свої дії з діями інших, труднощі в розподілі ролей у грі, небажання комусь поступатися. У спільних іграх чимало дітей проявляли «егоїстичний» характер, допомога одноліткові виявлялася лише на прохання педагога або дитини.

У ході спостереження за дітьми з'ясувалося, що в багатьох із них переважають егоїстичні мотиви в поведінці, наявність егоїстичних ціннісних орієнтацій, байдужість до оточення, розвинене споживацьке ставлення до дорослих і дітей. Деякі діти обох статей можуть чітко визначити гендерні ролі хлопчиків і дівчаток відповідно сформованих гендерних стереотипів. Є невелика питома кількість дітей, які в придуманих казках чи в сюжетно-рольових іграх рівномірно розподіляють обов'язки між представниками обох статей (11 %). Такі дані є чітким відображенням тих стереотипів гендерної поведінки, які сформовані у родині.

Аналіз виконання дітьми завдань дав змогу розподілити їх за трьома рівнями – *достатній, задовільний і низький*.

Так, за когнітивним критерієм достатній рівень сформованості гендерних відносин продемонстрували 20,5 % дітей експериментальної групи (далі – ЕГ) і 19,8 % дітей контрольної групи (далі – КГ); задовільний – 46,9 % дітей ЕГ і 46,3 % дітей КГ; низький – 32,6 % дітей ЕГ і 33,9 % дітей КГ.

За емоційно-почуттєвим критерієм до достатнього рівня сформованості гендерних відносин було віднесено 20,9 % дітей ЕГ і 22,5 % дітей КГ; задовільний – 41,0 % дітей ЕГ і 39,2 % дітей КГ; низький – 38,1 % дітей ЕГ і 38,3 % дітей КГ.

За поведінковим критерієм до достатнього рівня сформованості гендерних відносин було віднесено 19,6 % дітей ЕГ і 22,0 % дітей КГ; задовільний – 38,1 % дітей ЕГ і 36,2 % дітей КГ; низький – 42,3 % дітей ЕГ і 41,8 % дітей КГ.

Відповідно до отриманих результатів було визначено загальний коефіцієнт сформованості гендерних відносин у дітей.

Узагальнені дані щодо рівнів сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років на констатувальному етапі подано в таблиці 1.

Таблиця 1

**Рівні сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років
на констатувальному етапі**

Рівні Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Достатній	14	20,3	21	21,4
Задовільний	28	42,0	39	40,6
Низький	25	37,7	37	38,0

Як видно з таблиці 1, відповідно до якісної характеристики рівнів сформованості гендерних відносин достатній рівень продемонстрували 20,3 % дітей ЕГ і 21,4 % дітей КГ. Ці діти мають уявлення про відносини з представниками своєї та протилежної статей; спроможні розуміти правильність учинків однолітків і власних стосовно інших дітей; уявлення дітей про відносини з однолітками відповідають типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності; орієнтуються в основних емоціях і почуттях представників своєї і протилежної статей, уміють визначати їх та адекватно на них реагують; відчувають і розуміють емоційний стан однолітків своєї і протилежної статей та причини, що його викликали; ставляться до представників своєї і протилежної статей та до себе як найвищої цінності; здатні до емоційного співпереживання одноліткам своєї і протилежної статей; усвідомлюють свої переживання, уміють керувати власними емоціями; проявляють цікавість до ситуацій взаємодії людей різної статі; відчувають потребу у взаємодії з однолітками протилежної статі; готові надати безкорисливу допомогу одноліткам своєї і протилежної статей у повсякденних ситуаціях, співвідносити мотиви «хочу» і «потрібно» та самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок щодо представників своєї і протилежної статей; здатність давати мотивовану оцінку вчинкам представників різних статей.

До задовільного рівня сформованості гендерних відносин було віднесено 42 % дітей ЕГ і 40,6 % дітей КГ. Ці діти мають недостатні уявлення про відносини з представниками своєї та протилежної статей, не завжди розуміють власні вчинки і вчинки своїх однолітків стосовно інших дітей; уявлення дітей про відносини з однолітками не завжди відповідає типовим проявам їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності; не достатньо орієнтуються в основних

емоціях і почуттях представників своєї і протилежної статей, не завжди можуть їх визначати та адекватно на них відреагувати; недостатньо відчують і розуміють емоційний стан однолітків своєї і протилежної статей та причини, що можуть його викликати; не завжди здатні до емоційного співпереживання одноліткам своєї і протилежної статей; частково усвідомлюють свої переживання і не завжди уміють керувати власними емоціями; періодично проявляють цікавість до ситуацій взаємодії людей різної статі та відчують потребу у взаємодії з однолітками протилежної статі; не завжди готові надати безкорисливу допомогу одноліткам своєї і протилежної статей у повсякденних ситуаціях; часто керуються у своїй поведінці егоїстичними мотивами і не завжди вміють співвідносити мотиви «хочу» і «потрібно» та самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок щодо представників своєї і протилежної статей; не завжди можуть давати мотивовану оцінку вчинкам представників різних статей.

Низький рівень сформованості гендерних відносин виявлено у 37,7 % дітей ЕГ і 38 % дітей КГ. Це діти з обмеженим обсягом уявлень про відносини з представниками своєї та протилежної статей; не спроможні оцінити власні вчинки і вчинки своїх однолітків стосовно інших дітей і дати їм правильну моральну оцінку; емоційна чутливість таких дітей зорієнтована на власні переживання; їм притаманні короточасні емоційні відгуки на біль та неприємності інших дітей або взагалі їх відсутність; не вміють чи не бажають надати безкорисливу допомогу одноліткам своєї і протилежної статей у повсякденних ситуаціях; не вміють співвідносити мотиви «хочу» і «потрібно»; у своїй поведінці керуються суто егоїстичними мотивами; не можуть дати мотивовану оцінку вчинкам представників різних статей.

Підсумовуючи результати психолого-педагогічної діагностики, зауважимо, що стан сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років можна схарактеризувати як недостатній. Потребує вдосконалення робота з професійної підготовки вихователів закладів дошкільної освіти до процесу формування у дітей гендерних відносин; налагодження роботи закладів дошкільної освіти із сім'ями з метою надання батькам допомоги у цьому процесі; розробка методики формування гендерних відносин у дітей 5-6 років.

Таким чином, результати психолого-педагогічної діагностики стану сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років послугували підставою для розробки та апробації програми корекції гендерних відносин дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти.

В основу дослідження покладено розуміння гендерного виховання як процесу, спрямованого на формування якостей, рис, властивостей, що визначають необхідне суспільству ставлення людини до представників своєї та протилежної статей.

Взаємини дітей дошкільного віку особливо потребують педагогічної корекції, оскільки тільки починають формуватися. Завданням педагогічного колективу є створення в групі атмосфери, яка б характеризувалася безконфліктними, гармонійними, доброзичливими відносинами між дітьми різної статі.

Експериментальна робота з дітьми на формувальному етапі експерименту ґрунтувалася на припущенні про те, що соціалізація здійснюється шляхом засвоєння особистістю уявлень про норми гендерних взаємин, сформованого позитивного емоційно-ціннісного ставлення себе та до представників різної статі, накопичення практичного досвіду партнерських гендерних взаємин на засадах застосування гендерного підходу.

Гендерний підхід передбачає: орієнтацію на нейтралізацію і пом'якшення різниці між статями, гендерних стереотипів; врахування соціально-статевих відмінностей; відсутність орієнтації на «особливе призначення» чоловіка чи жінки; заохочення видів діяльності, що відповідають інтересам особистості; усунення закріплені в поведінці дітей стійких схем гендерної нерівності та можливість відступу від традиційних патріархальних моделей побудови суспільства. На відміну від гендерного статево-рольовий підхід є тим чинником застосування традиційних гендерних цінностей, який стимулює механізми гендерної дискримінації. Метою гендерного підходу є виховання андрогінних властивостей у дитини в процесі взаємодії тріади «Батьки-діти-вихователі». Адже сучасні умови соціалізації вимагають від дівчинки прояву не лише традиційно жіночих якостей (м'якості, жіночності), але і рішучості, ініціативності, уміння відстоювати свої інтереси і досягати результату. У хлопчиків – терпимості, чуйності, уміння прийти на допомогу.

Плануючи роботу з дітьми, ми керувалися твердженням психологів, що для гендерного виховання особистості (яке є частиною морального виховання) необхідний комплексний вплив, цілісне формування моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки. Тому, з огляду на вищезначене і відповідно до принципів системності, поетапності та послідовності, робота відбувалася протягом кількох взаємообумовлених і взаємодоповнюючих етапів.

Метою *першого етапу* було дати дітям уявлення про повагу один до одного, доброзичливі взаємини; навчити їх правильно оцінювати

вчинки дітей своєї і протилежної статі і давати мотивовану оцінку власним вчинкам по відношенню до інших дітей. Змістовний аспект передбачав використання таких методів і прийомів, як: читання і аналіз літературних творів морального спрямування, дидактичні ігри та вправи, досліди, ситуації морального вибору, повчальні історії, оформлення стенду.

Роботу з дітьми з формування гендерних відносин було розпочато з використання методу художнього аналізу і оцінно-етичного коментаря літературних творів. Невичерпною скарбницею народної мудрості по вихованню у дітей гуманних гендерних відносин є українська народна педагогіка, зокрема українські народні казки. Казки з морально-етичною основою сприяють виробленню у дітей розуміння людських характерів, суспільних відносин, гендерних стереотипів, закріплюють у свідомості поняття що таке «добре» і що таке «погано». В результаті такої роботи діти вчать аналізувати поведінку героїв казок, виділяючи позитивне і негативне; зіставляти вчинки персонажів зі своїм досвідом і вчинками однолітків своєї і протилежної статей.

У роботі з дітьми з метою виховання у них шанобливого ставлення до представників різних статей було використано українські народні прислів'я. З огляду на те, що засвоєння цих категорій, як правило, супроводжується великими труднощами в зв'язку зі слабо розвиненим абстрактним мисленням дошкільника, для кращого розуміння і запам'ятовування зразків української народної творчості, дітям пропонувалося, наприклад, закінчити прислів'я або приказку; ігрові вправи і досліди, що демонструють зміст того чи іншого прислів'я і т. ін. (вправа «Добери закінчення», досвід «Слово – не горобець, вилетить і не спіймаєш», ігрова вправа «Закон бумеранга» і ін.).

З метою виховання у дітей доброзичливих взаємин між представниками різних статей використовувалося читання художніх творів з подальшим їх обговоренням. Твори добиралися таким чином, щоб в результаті обговорення у дітей виник захват від хороших вчинків героїв щодо представників своєї і протилежної статей і засудження проявів неповаги до них.

Ми намагалися донести до дітей, що відносини між хлопчиками і дівчатками – велика цінність, їх треба підтримувати і збагачувати; в основі таких відносин – взаємоповага, яка об'єднує всіх членів колективу в єдине ціле, вчить прощати, не відповідати злом на зло, безкорисливо робити добро; повага є основою групової єдності.

Важливим засобом формування доброзичливих взаємин стали ситуації морального вибору, які часто виникали в повсякденному

житті. Обговорення з дітьми тієї чи іншої ситуації передбачало вміння дитини правильно оцінити поведінку героя своєї і протилежної статей, обґрунтувати її правильність чи неправильність, передбачити позитивні чи негативні наслідки такої поведінки. Дитина мала можливість співвідносити поведінку персонажа зі своїми уявленнями про гарну поведінку представників різних статей, визначити, якій характеристиці відповідає персонаж – «вихований» чи «невихований», подумати над своїми вчинками і об'єктивно оцінити їх.

З метою закріплення і систематизації знань про гендерні взаємини в роботі з дітьми були використані дидактичні ігри «Добрі слова», «Закінчи речення», «Оціни вчинок»; повчальні історії.

З метою засвоєння категорії «взаємини між хлопчиками і дівчатками» скористалися словником моральності. Вихователь пояснював значення таких понять, як добро, любов, повага, співпереживання, турбота, великодушність, допомога тощо, спонукав дітей висловити свою думку і згадати відповідний випадок з життя групи.

З метою накопичення соціального досвіду виконання гендерних ролей проводили роботу комплексно, використовуючи різні форми, методи і прийоми: групові та індивідуальні заняття, цикл занять з морального виховання, етичні бесіди, створення проблемних ситуацій, метод порівняння, моделювання та прогнозування життєво значимих ситуацій, спілкування з дітьми на різні теми, прогулянки, використання в організованій і вільній діяльності художньої літератури, літературної творчості дітей.

Задля формування у дітей уявлення про себе як представника певної статі, позитивного ставлення до себе, їм були запропоновані серії ігор, вправ, бесід. Зокрема це такі ігри: «Хто Я?», «Яким мені хочеться бути», «Про кого йдеться», «Одягни правильно», «Що – для чого?», «Що полюбляють дівчатка, а що хлопчики». Стали в пригоді індивідуальні бесіди-наради і спільні бесіди; дискусії на теми: «Які доручення виконують дівчатка, а які – хлопчики», «Що таке добре і що таке погано?»; екскурсій на виробництво «Хто ким може стати», «Хлопчики та дівчатка – майстри на всі руки», «Дівчатка – майбутні мами, хлопчики – майбутні тата».

З дітьми були проведені такі спільні заняття: «Які професії є для хоробрих», «Він та вона як бешкетники» «Опиши портрет дівчинки або хлопчика», «Хлопчик і дівчинка – такі різні і такі схожі», «Захист і співчуття – якості чоловіка і жінки», «Поведінка хлопчика і дівчинки», «Хлопчики й дівчатка у спільній діяльності», «Хлопчики і дівчатка подібні до себе», «Ким бути», «Що таке добре, що таке

погано», «Як учинити», «Хлопчик і дівчинка – майбутня сім'я», «Послухай і знайди». Під час проведення занять та ігор ми звертали увагу на тому, що часто риси характеру і особливості поведінки не залежать від статі дитини, а тільки від того, яких вчинків від неї очікують батьки, вихователі, друзі, за що хвалять, а за що сваряться.

Застосовувалися ігри-змагання, що стимулюють пізнавальну активність: «Назви сміливу професію», «Опиши словесно портрет дівчинки (хлопчика)», «Хто передасть характер героя (героїні) відомого твору?», «Хто складе невелику розповідь про хлопчика (дівчинку, маму, тата, бабусю, дідуся) за такими словами (весела, пустотлива, смішний, герой, хоробрий, переможець, джентльмен та ін.).

Педагогічна психологія визначає, що емоційна сфера є одним з енергетично потужних за своїм впливом регулятором життя і діяльності дошкільника, адже емоції тісно пов'язані з мисленням і ціннісною орієнтацією дитини. У зв'язку з цим, нами постійно враховувався емоційний фактор.

Тому логічним продовженням першого етапу формування гендерних відносин дітей старшого дошкільного віку став наступний, *другий етап*, мета якого – навчити дітей орієнтуватися в основних емоціях і почуття представників своєї і протилежної статей, вмінню їх визначати і адекватно реагувати на них; здатність відчувати і розуміти емоційний стан іншого і причини, які можуть його викликати; розвиток у дитини відчуття емоційно-чуттєвої групової єдності; здатності до емоційного співпереживання представникам різної статі; вміння усвідомлювати свої переживання і здатність керувати власними емоціями. Змістовна лінія цього етапу полягає в застосуванні таких методів і прийомів, як: казкові подорожі, пантоміма, ігрові вправи, бесіди, проблемні ситуації, читання та обговорення літературних творів, інтерактивні та дидактичні ігри, придумування кінця казки.

Організуючи роботу з дітьми на цьому етапі, були враховані теоретичні положення про несформованість емоційно-вольової сфери дошкільника, що проявляється в невмінні стримувати свої бажання і емоції; обмеженості морального досвіду соціальної поведінки; чутливості до впливу довкілля, зокрема, негативних зразків гендерної поведінки (вулиця, телебачення, взаємини в сім'ї) і їх наслідування; статус в групі однолітків серед представників своєї і протилежної статей тощо.

На наше переконання, дитина повинна спочатку вивчити себе, свої почуття і емоції, навчитися керувати ними, а вже потім розвивати вміння розпізнавати і характеризувати емоційний стан іншої людини. Отже, перше завдання в цьому напрямку полягало в необхідності

відкрити у дітей здатність відчувати і приймати себе відповідно до своєї статевої приналежності, тобто відкриття в собі свого «Я». Робота була розпочата з етичних бесід, спрямованих на усвідомлення дітьми своїх почуттів і переживань, кращого розуміння себе: «Це – я», «Я – дівчинка» / «Я – хлопчик», «Я в дзеркалі інших», «Чи вмію я бути уважним і чуйним?», «Я і мої вчинки» та ін. Такі бесіди мали привернути увагу дошкільників до власної особистості, навчити розуміти і відчувати свій внутрішній світ, своє ставлення до себе і довколишніх як представників певної статі; сформувати почуття власної значущості, самоцінності і взаємоповаги один до одного.

Черствість і неухважність дитини до почуттів і переживань інших дітей, батьків, однолітків, вихователів, власне, пов'язана не з черствістю в її характері, а з відсутністю досвіду співпереживання, з невмінням вслухатися в слова тих, хто її оточує. Незважаючи на це, на допомогу чуттєвій сфері, скористалися етюдами з психогімнастики, що базувалися на навчанні дітей демонструвати почуття, до яких відносяться міміка, жести, емоції. Це були вправи типу «Назви емоцію», «Скажи навпаки» та ін.

На другому етапі проводилися сюжетно-рольові ігри, різноманітна діяльність дошкільників: спілкування, ігри, самообслуговування, праця на природі, зображувальна діяльність для виконання дітьми гендерних ролей, які сприяють засвоєнню основ гендерної поведінки і культури взаємин з однолітками, толерантного ставлення до них, умінню налагоджувати дружні партнерські взаємини.

У ході сюжетно-рольових ігор, ігрових ситуацій «Моя сім'я», «Аеродром» «Доньки-матері», «Переїзд на нову квартиру», «Чекаємо на гостей», «Магазині іграшок», «Захворіли діти», «Святкування іменин» і реальної життєдіяльності діти реалізовували свої знання про культурні еталони поведінки, набували навичок встановлення партнерських, дружніх взаємин з однолітками (уміння погоджуватись, розуміти точку зору іншого, приходити на допомогу, радіти успіху подруги, друга, дбайливо ставитися до результатів чужої праці).

Прикладом рівності вимог до дівчаток і хлопчиків стали спортивні ігри, руханки. Педагог наприклад міг запропонувати погратись у «козаки-розбійники», у які хочуть гратися і хлопчики і дівчатка, пізнаючи світ. Діти пересвідчувались, що не існує видів занять, професій, які б підходили тільки представникам певної статі. Варто вчитися всьому, що цікавить без огляду на статево належність. Наприклад, і хлопчики, і дівчатка вчилися ліпити варенички, або майстрували велосипед. Діти засвоювали гендерну поведінку через

пізнання моральних норм поведінки серед людей. Хлопчики вчилися допомагати батькам, набувати навичок самообслуговування, бути чуйними, дівчаток вчили бути сміливими, незалежними, які вміють розбиратися в техніці. Педагоги під час занять з розвитку мовлення, зображувальної діяльності заохочували дітей до розвитку загальнолюдських рис, таких як, творчість, незалежність, впевненість, сміливість, чуйність, що є цінними рисами для особистостей обох статей.

Добре зарекомендували себе казково-ігрові технології («Помічники людяності», «Острів розуміння», «Дзвіночки совісті» та ін.) та психотехнології (гімнастика почуттів, енергетичні вправи «Жива вода», «Серце на долоні», «Тепло рук друга» і ін.), запропоновані Т. Поніманською. Ігрові вправи використовувалися в роботі з дітьми як на заняттях, так і в повсякденному житті.

На цьому етапі використовувалися такі види роботи, як читання літературних творів з подальшим їх обговоренням і розігрування епізодів казок, що дозволило дитині на вербальному та емоційному рівні усвідомити, що таке «погано» і що таке «добре», побувати в ролі скривдженого і кривдника, сильного і слабого, турботливого і бездушного, випробувати на собі роль хлопчика і дівчинки і оцінити свої вчинки як би «з боку», «іншими очима» подивитися на представників своєї і протилежної статей.

Значна робота педагогів була спрямована на формування у дошкільників уміння контролювати свої емоції як складника хороших взаємин із довоколишніми своєї і протилежної статей. Так, з метою розвитку здатності до самоконтролю і володіння собою, подолання агресії було проведено рухливі ігри («Два баранці», «Увірвись в коло»), ігрові вправи-тренінги («Оціни свій вчинок», «Опануй себе»). Ігрові вправи «Я краще вмію», «Я впораюся з ситуацією», «Мені подобається в собі ...» та ін. мали за мету тренування дітей у ситуаціях успіху, підтримувати дитину в її бажанні бути сильною і самовпевненою у своїй гендерній ролі.

Подальша робота на цьому етапі була спрямована на розвиток емпатії, формування позитивної установки і безпечного самопочуття дитини в колективі представників різної статі. При цьому позитивне ставлення до однолітків формувалося шляхом використання ігрових вправ. Прикладом таких вправ є «Намісто», «Фрагмент світу»; дослід «Повітряна кулька» та ін.

Оскільки група закладу дошкільної освіти є для дитини найближчим оточенням, де зосереджуються перші прояви статевої поведінки і формуються такі складники сформованості гендерних відносин як доброта, чуйність, турбота, милосердя, подальша робота

спрямовувалася на формування довірчих відносин з дітьми своєї і протилежної статей і забезпечення почуття захищеності дитини в групі. Діти мали усвідомити, що члени групового колективу пов'язані тісними дружніми зв'язками. Взаємовідносини людей – велика цінність, яку треба підтримувати, збагачувати і берегти. З цією метою були проведені психологічні тренінги, під час яких використовувалися вправи на розвиток уміння слухати інших, моделювати способи вираження симпатії, переконання, прийоми психогімнастики, невербальної взаємодії.

Л. Божович розглядає проблему виникнення моральної поведінки з точки зору мотивації. Вона зазначає, що дошкільнята вже здатні підкоряти свої бажання і діяти, керуючись моральними мотивами²⁴. З метою формування мотиваційно-ціннісних орієнтацій, спрямованих на гуманізацію гендерних відносин використовувався метод оцінки своїх і чужих учинків. Дітям пропонувалися різні ситуації, при вирішенні яких вони «приміряли» їх на себе і самостійно засвоювали моральні цінності: «Як ти вважаєш, ти вчинила правильно по відношенню до Назарчика?», «Як ти думаєш, як можна було б вчинити в цій ситуації, щоб не засмутити маленьку Іррянку?», «Як би ти вчинив на місці хлопчика?» та ін.

У роботі з дітьми було використано метод словесної творчості на матеріалі художніх творів. Так, використовуючи добре знайомі дітям казки та оповідання, які пропонувалися для читання з подальшим обговоренням на першому етапі, за допомогою прийомів творчої заміни кінцівки літературних творів, перенесення героя в незвичайні умови, введення в знайому казку нового героя, зміни сюжету казки, разом з дітьми придумували нові варіанти виходу зі складних ситуацій, в які потрапили герої казок і розігрували їх.

Підтримуючи точку зору, що моральні почуття безпосередньо проявляються і закріплюються під час спостереження за діями і вчинками людини, А. Люблінська вважає, що якщо немає органічного зв'язку між знаннями, оцінним ставленням і вчинками, то ні про яке моральне виховання особистості говорити не доводиться. Моральні почуття розвиваються тільки на основі знань, поступового засвоєння моральних понять, оцінок²⁵.

Тому наступний, *третій, етап* формування гендерних відносин у групі старших дошкільників був спрямований на формування поведінкового компоненту. Цей етап передбачав систематизацію

²⁴ Божович Л. И. *Личность и её формирование в детском возрасте: Психологические исследования*. М. : Просвещение, 1968.

²⁵ Люблінская А. А. *Учителю о психологии младшего школьника : пособие для учителя*. М. : Просвещение, 1977.

уявлень дітей про моральні норми поведінки представників своєї і протилежної статей, вироблення гендерних стереотипів і відпрацювання навичок гуманного поводження дошкільнят по відношенню до представників своєї і протилежної статей. Змістовна лінія полягала в використанні таких видів роботи: ігрові завдання, сюжетно-рольові ігри, творчі розповіді, логічні ігри, вправи-драматизації, розігрування і аналіз конфліктних ситуацій, моделювання ситуацій, творчі ігри, ситуації морального вибору, вправи-драматизації, кросворди, метод словесної творчості на матеріалі художніх творів, свята і розваги.

Формування у дітей гендерних відносин на цьому етапі здійснювалося за допомогою форм діяльності, які сприяли прагненню у дитини самостійно робити добрі справи щодо представників своєї і протилежної статей і спонукали до самостійного пошуку варіантів вирішення тієї чи іншої ситуації. Організуючи роботу з дітьми, були використані методи: групова дискусія, ігри-драматизації, імітаційні ігри, розігрування і аналіз конфліктних ситуацій, моделювання, педагогічна провокація тощо.

Так, організуючи групові дискусії «Я – господар своїх вчинків», «Як треба турбуватися хлопчикам про дівчаток», «За що мене поважають в групі», ставили за мету дати можливість дітям самостійно дійти певних висновків, осмислити свою поведінку і поведінку своїх однолітків як представників тієї чи іншої статі.

Оскільки ігрова діяльність є провідною в дошкільному дитинстві, на цьому етапі широко використовувалися дидактичні, сюжетно-рольові, творчі ігри та ігри-драматизації. Це дозволило не тільки систематизувати уявлення про норми статево-рольової поведінки, а й виробити стереотипи і відпрацювати навички такої поведінки у дошкільнят.

Ефективним методом виховання у дітей доброзичливого ставлення до однолітків своєї і протилежної статей, на нашу думку, стало набуття досвіду вирішення життєвих ситуацій і запобігання конфліктам. Дітям пропонувалося вирішити такі конфліктні ситуації: «Ти не поділилася з Денисом цукеркою, і він не допоміг тобі дістати книгу з полиці», «Ти не захотів прийняти в свою гру Іринку, і вона засмутилася», «Наталочка попросила тебе допомогти зав'язати їй черевики, а тебе вже кличуть друзі грати в м'яч. Як бути?». Дітям пропонувалося не тільки вирішити складну конфліктну ситуацію, а й обіграти ці ситуації з подальшим їх обговоренням. Особливу увагу при цьому було акцентовано на обговоренні почуттів, емоцій, які діти відчували під час обігравання.

У роботі з дітьми були використані вправи-драматизації «Як ми вітали дівчаток зі святом», «Наші хлопчики спритні» та ін., сюжетно-рольові ігри «Сім'я», «Доньки-матері», «Сімейна фотографія» та ін. Також використовувалися такі методи, як складання творчих розповідей «Турбота про дівчаток – що це?», «Дівчатка і хлопчики – кращі друзі»; дидактичні ігри «Хочу-потрібно», «Пастка», «Чарівні перетворення», «Скажи навпаки».

Так, за допомогою дидактичних ігор «Хочу-потрібно» діти вчилися співвідносити мотиви «хочу» і «потрібно»; їх підводили до думки, що саме від збалансованого розвитку цих двох позицій залежить своєчасне і правильне прийняття рішення в тій чи іншій ситуації.

Ще одним методом, який було використано для виховання у дітей поведінкового компонента в структурі внутрішньогрупових гармонійних гендерних взаємин стали вправи. Так, формування навичок культурної поведінки дітей по відношенню до однолітків своєї і протилежної статі сприяли вправи «Що подарувати дівчаткам на свято весни?», «Як допомогти хлопчикам прибрати групову кімнату?», «Як помирити Андрія і Аліну?» та ін. З метою розвитку оцінної діяльності, виявлення своєї позиції, дітям пропонувалися вправи «Що б ти запропонувала, щоб допомогти Михайлику?», «За що ти відповідаєш перед дівчатками?», «Поділися секретами посмішки твоїх друзів», «Розкажи друзям, що хорошого для своєї групи ти зробив сьогодні» та ін.

Здатність співчувати іншим людям, переживати чужі потреби як власні виникають у дітей в результаті колективної діяльності. Здатність до співчуття у дитини з'являється не сама по собі, а, наприклад, під час складної ігрової діяльності. Саме в процесі переживання за іншого під час гри-драматизації прослідковується основний шлях переходу дитини від егоїстичного стану до моральної особистості. З огляду на це, було організовано ігри-драматизації за сюжетами казок, зміст яких перед цим обговорювався з дітьми. У роботі з дошкільниками також їм було запропоновано самостійно скласти казки про взаємини з однолітками своєї і протилежної статі, або придумати власну кінцівку відомої казки чи оповідання з подальшим їх обігриванням за допомогою ляльок. Саме такі методи стали фундаментом формування моральних знань і почуттів дітей, забезпечуючи їх уміння виражати свої почуття і враження від прочитаного; вміння за допомогою педагога визначати основну думку твору; зіставляти та висловлювати своє ставлення до чинків героїв; давати найпростішу морально-етичну оцінку ситуації,

опираючись на власний досвід; здатність уявляти себе на місці героя своєї і протилежної статей, переносити на себе його емоції та настрої.

Формуванню навичок гендерних відносин і закріпленню уявлень про них сприяло проведення таких видів роботи з дошкільниками, як оформлення стенду «Наша група – найдружніша»; організація виставки дитячих малюнків «Моя група»; проведення свят, конкурсів та розваг.

У процесі повсякденного спілкування з дітьми на третьому етапі роботи використовувався метод проблемних ситуацій. Діти діяли в реальному або уявному плані, випробовуючи певні переживання, оцінюючи їх, обмінюючись своїми враженнями з іншими дітьми, вибудовуючи в такий спосіб власну поведінку.

Організуючи спільні ігри, зокрема сімейно-побутового змісту «Очікуємо гостей», «Сімейний відпочинок за містом», «Родинне свято» тощо та ігри-драматизації за сюжетами казок, ми створювали ситуації, у яких дошкільники мали змогу перейматися переживаннями героїв і співвідносити еталони моральної поведінки у казці зі своєю власною поведінкою. У таких іграх важливо подолати роз'єднаність ігрових угруповань хлопчиків і дівчаток, які зазвичай виникають через різницю їхніх ігрових інтересів.

На нашу думку, в організації роботи щодо соціалізації дітей дошкільного віку, педагоги і батьки вдало доповнювали зону саморегуляції дітей (наприклад, заохочували дівчаток до занять спортом, а хлопчиків – до самообслуговування); організували завдання для хлопчиків і дівчаток у спільній діяльності; усували традиційні культурні заборони на емоційне самовираження хлопчиків, заохочували їх до виявлення почуттів; створювали умови для тренування міжстатевої чутливості (наприклад, через театралізовану діяльність, тренінги).

Особливу роль для розвитку гендерних взаємин старших дошкільників було відведено спільним заходам для педагогічного колективу закладу дошкільної освіти (лекція «Гендерні стереотипи в суспільстві»; майстер-клас «Шляхи розвитку гендерної ідентичності старших дошкільників», «Запровадження гендерного підходу в освітній процес закладів освіти» консультації щодо формування «Я-концепції» старших дошкільників та ін.), для батьків (індивідуальні бесіди, консультації, батьківські збори та ін.), під час яких вихователі ознайомлювали батьків із результатами виявлення гендерних взаємин дітей, інформували про зміст, форми та методи, які стимулюють розвиток гендерної компетентності дитини.

Після формувального етапу експерименту було проведено контрольну перевірку ефективності запропонованих форм і методів здійснення соціалізації дітей старшого дошкільного віку.

Узагальнені дані щодо рівнів сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років після формувального експерименту подано в таблиці 2.

Таблиця 2

**Рівні сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років
після формувального експерименту**

Рівні Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Достатній	21	31,4	23	23,4
Задовільний	37	56,2	48	49,1
Низький	9	12,4	26	27,5

Як видно з таблиці 2, достатнього рівня сформованості гендерних взаємин досягли 31,4 % старших дошкільників. Кількість дітей із задовільним рівнем гендерних взаємин збільшилася до 56,2 %. Значно змінилася кількість дітей з низьким рівнем гендерних взаємин (до 12,4 %). Інша ситуація спостерігалася в контрольній групі, де достатнього рівня гендерних взаємин досягло лише 23,4 %, середнього – 49,1 %. У значній кількості дітей зафіксовано низький рівень гендерних взаємин – 27,5 %.

Кількісні показники експериментальних груп старших дошкільників засвідчили позитивну динаміку рівнів їх гендерних відносин. Відмінність одержаних результатів у контрольних та експериментальних групах істотна та є наслідком запровадження в освітній процес закладу дошкільної освіти гендерного підходу, що впроваджували педагоги і батьки та розроблених методів і форм соціалізації дітей старшого дошкільного віку, а не впливом випадкових чинників. Таким чином, результати формувального експерименту переконали нас у ефективності підібраних форм і методів роботи з дітьми старшого дошкільного віку.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу психолого-педагогічних джерел з'ясовано зміст та сутність феномену гендерної соціалізації особистості дітей старшого дошкільного віку та впливу гендерних стереотипів на цей процес. Під гендерними стереотипами дослідники розуміють узагальнені уявлення, які були сформовані історично в культурі

суспільства стосовно поведінки чоловічої і жіночої статі. Культура кожного суспільства впливає на соціалізацію індивіда, містить стереотиповані уявлення про чоловічі та жіночі гендерні ролі. Стереотипи конструюються у процесі соціалізації індивіда шляхом розподілу праці, виконання системи гендерних ролей, під впливом сім'ї, засобів масової інформації, суспільства. Засвоєння стереотипів, з одного боку, полегшує формування гендерних взаємин, сприяє утворенню гендерної «Я»-концепції. Усвідомлюючи прийняті гендерні норми, особистість бере їх за взірць гендерної поведінки і стає їх носієм. З іншого боку гендерні стереотипи спрощують, схематизують чоловічі й жіночі образи, викликають упередження і заборони.

Формування гендерних стереотипів особистості пов'язують із двома взаємопов'язаними процесами: усвідомленням дітьми статевої ідентичності (здатності співвідносити себе з певною статтю на основі первинного самоусвідомлення та розвитку когнітивних процесів) та засвоєнням основ гендерної ідентичності (розуміння дітьми чоловічих та жіночих ролей). Саме гендерні стереотипи є основою соціалізації, оскільки вони допомагають підтримувати існуючих гендерних ролей, норм поведінки, прийнятих у культурі. Наявність ознак гендерної стереотипізації у період старшого дошкільного дитинства вказує на сензитивність цього вікового етапу у їх формуванні.

Отже, наша країна взяла впевнений курс на подолання гендерної нерівності. У цьому напрямку ведеться постійна робота: прийнято низку законів, положень, указів, рекомендацій, державних програм та ін. Однак, як засвідчують дані міжнародних і національних досліджень, процес утвердження нового типу гендерних відносин в Україні, нажаль, поки що не можна вважати успішним.

З метою експериментального вивчення дослідження було розроблено критерії з відповідними показниками, схарактеризовано рівні сформованості гендерних взаємин особистості у старшому дошкільному дитинстві. Виявлено критерії сформованості гендерних взаємин дітей старшого дошкільного віку: когнітивний, емоційно-почуттєвий, поведінковий.

За визначеними критеріями і показниками розроблено методичний інструментарій та проведено психолого-педагогічну діагностику для диференціації рівнів сформованості у дітей 5-6 років гендерних відносин. Виявлено, що сформованість гендерних відносин у дітей 5-6 років проявляється на достатньому, задовільному і низькому рівнях.

Прикінцеві діагностичні зрізи дозволили стверджувати про ефективність впровадження в освітній процес закладу дошкільної

освіти програми корекції гендерних відносин дітей старшого дошкільного віку

З огляду на вікові та індивідуальні особливості розвитку дошкільників, перспективними, на нашу думку, можуть бути дослідження, пов'язані з розробкою методики взаємодії освітнього закладу і сім'ї з формування гармонійних відносин між дітьми різної статі.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена нині актуальній проблемі гендерної соціалізації особистості в умовах трансформації українського суспільства. Проаналізовано нормативно-правові засади гендерної рівності в Україні. Розкрито зміст і сутність гендерної соціалізації як соціального процесу. Виокремлено етапи гендерної соціалізації: засвоєння особистістю уявлень про норми гендерних взаємин, сформованість позитивного емоційно-ціннісного ставлення себе та до представників різної статі, накопичення практичного досвіду партнерських гендерних взаємин на засадах застосування гендерного підходу. Автори дійшли висновків, що в процесі гендерної соціалізації здійснюється інтеграція між особистістю та суспільством. Доведено, що визначальною умовою гендерної соціалізації є наявність національного гендерно-чутливого законодавства, як механізму гарантії рівності, всебічного захисту прав і свобод кожного громадянина та запоруки соціальної справедливості.

Підставою для оцінки рівнів сформованості гендерних відносин у дітей 5-6 років визначено когнітивний, емоційно-почуттєвий і поведінковий критерії з показниками до кожного з них. За визначеними критеріями і показниками розроблено методичний інструментарій та проведено психолого-педагогічну діагностику для диференціації рівнів сформованості у дітей 5-6 років гендерних відносин. Виявлено, що сформованість гендерних відносин у дітей 5-6 років проявляється на достатньому, задовільному і низькому рівнях.

Література

1. Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг. ред Левченко К. Б. / Г. Г. Жуковська, К. Б. Левченко, О. О. Остапенко, О. І. Сулова. Київ, 2020. 186 с.
2. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навч. посіб. К. : Академвидав, 2011. 248 с.
3. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. К. : Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
4. Безлюдна В., Корчакова Н. Оногонетичні аспекти гендерної стереотипізації та поляризації. Філософія освітнього простору:

психологічний вимір: колективна монографія; під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. К. : Вид-во «Центр учбової літератури», 2021. 400 с.

5. Кравець В. П. До проблеми гендерно-рольової ідентифікації особистості. Дошкільна освіта. 2006. № 2 (12). С. 40–48.

6. Кононко О. Статеве самосвідомість як складова морального розвитку дошкільника. Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. К. : Пед. думка, 2000. С. 234–238.

7. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / [пер. с англ. Євтушенко Р. Т.] М. : Прогресс, 1986. 422с.

8. Говорун Т. В. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник / за ред. Т. В. Говорун. К. : Інститут змісту та методів навчання, 1996. 168 с.

9. Bem S. Defending the lenses of gender. Psychological Inquiry. 1994. Vol. 5. № 1. P. 97–101.

10. Городнова Н. Гендерний розвиток особистості: навч. посіб. К. : Шкільний світ, 2008. 128 с.

11. Єремєєва В. Хлопчики і дівчатка : два різних світи. К. : Редакції загально-педагогічних газет, 2003. 112 с.

12. Кравець В. П. Гендерні дослідження : прикладні аспекти : монографія / [В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді та ін.]; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2013. 448 с.

13. Бутенко О. Г. Роль і місце курсу навчальної дисципліни «Основи теорії гендерного виховання» у системі підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки. Миколаїв, 2013. Випуск 39. С. 80–83.

14. Нормативно-законодавче забезпечення гендерної рівності в Україні : посібник для державних службовців, представників органів місцевого самоврядування та ЗМІ. Харків : Райдер, 2007. 56 с.

15. Закон України «Про забезпечення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків» (№ 2866 від 08.09.2005 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

16. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

17. Цілі сталого розвитку. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

18. Указ Президента України № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

19. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 32, ст. 412). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

20. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5, ст. 35). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

21. Указ Президента України № 225/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>

22. Бутенко О. Гармонизация междуполовых отношений детей старшего дошкольного возраста в условиях учреждения дошкольного образования, *Czasopismo naukowe pod tytułem: Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu – «Współczesne tendencje zarządzania zasobami ludzkimi w obliczu przemian rynku pracy. Szanse i zagrożenia»*, pod red. dr Andrzej Kokiela, Poznan, № 14, 2018. 109–119.

23. Трубавіна І. М., Бугаєць Н. А. *Методи вивчення сім'ї: Науково-методичні матеріали*, К. : УДЦССМ, 2001.

24. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте: Психологические исследования, М. : Просвещение, 1968.

25. Люблинская А. А. *Учителю о психологии младшего школьника : пособие для учителя*, М. : Просвещение, 1977.

Information about the authors:

Karnaukh Lesia Petrivna,

orcid.org/0000-0001-7084-2973

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy
of Child Development

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Str. Sadova, 26, Uman, Ukraine, 20300

Butenko Olha Hryhorivna,

orcid.org/0000-0003-2763-185X

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy
of Child Development

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Str. Sadova, 26, Uman, Ukraine, 20300